

ks. Jerzy Adamczyk, Zakrzew

MODLITWA W PRZEPISACH KODEKSU PRAWA KANONICZNEGO Z 1983 ROKU.

Wstęp

Jan Paweł II na zakończenie Wielkiego Jubileuszu roku 2000 podarował Kościołowi List apostolski *Novo millennio ineunte*¹, który wytycza drogi Kościoła na przyszłość. Papież nakreśla perspektywę wszelkiej kościelnej aktywności pastoralnej, którą jest świętość. Pisze w tym względzie: „od razu na początku trzeba stwierdzić, że perspektywą, w którą winna być wpisana cała działalność duszpasterska, jest perspektywa świętości”² Papież Polak przypomina, że „ponowne odkrycie Kościoła jako «tajemnicy», czyli jako ludu «zjednoczonego jednością Ojca i Syna, i Ducha Świętego», musiało doprowadzić także do ponownego odkrycia jego «świętości», pojmowanej w podstawowym znaczeniu jako przynależność do Tego, który jest w najgłębszym sensie Święty, «po trzykroć Święty»”³. Jego zdaniem powszechne wezwanie do świętości „nie dotyczy tylko niektórych chrześcijan: «wszyscy chrześcijanie jakiegokolwiek stanu i zawodu powołani są do pełni życia chrześcijańskiego i do doskonałości miłości»”⁴

Przypominając, że świętość jest jedna, choć jej drogi są wielorakie i dostosowane do każdego powołania, Ojciec Święty dostrzega konieczność „prawdziwej pedagogiki świętości, która zdolna jest dostosować się do rytmu poszczególnych osób”⁵ Papież wyjaśnia dalej, że „podłożem tej pedagogiki świętości powinno być chrześcijaństwo wyróżniające się przede wszystkim sztuką modlitwy, (...) której nie należy uważać za coś dokonanego. Modlitwy trzeba się uczyć, wciąż na nowo niejako przyswajając sobie tę sztukę od samego boskiego Mistrza, jak pierwsi uczniowie: «Panie, naucz nas się modlić»

¹ Jan Paweł II, List apostolski *Novo millennio ineunte* Ojca Świętego Jana Pawła II do biskupów, duchowieństwa i wiernych na zakończenie Wielkiego Jubileuszu Roku 2000 (6 stycznia 2001), (odtąd: NMI), OsRomPol 22 (2001) nr 2, s. 4-23.

² NMI nr 30.

³ Tamże.

⁴ Tamże.

⁵ Tamże nr 31.

⁶ Tamże nr 32.

(Łk 11,1)⁶. Właśnie modlitwa jako: „rozmowa z Bogiem” (Św. Klemens Aleksandryjski)⁷ stanowi istotny aspekt świętości i jest odpowiedzią na świętość Boga.

Obecny Kodeks Prawa Kanonicznego kierując się zasadą „salus animarum” - zbawienie dusz, które zawsze winno być w Kościele najwyższym prawem (por. KPK, kan. 1752), w wielu miejscach zawiera dyspozycje, wyraźne bądź pośrednio odnoszące się do modlitwy, bez której człowiek nie osiągnie świętości i konsekwentnie zbawienia.

Poniższe refleksje będą próbą ukazania konieczności modlitwy chrześcijańskiej ukazanej w normach odnowionego Kodeksu Prawa Kanonicznego. W pierwszej kolejności zostanie ukazana modlitwa jako nieodłączny wymiar świętości chrześcijańskiej, by z kolei przedstawić rodzaje modlitwy jawiące się w aktualnym KPK. Wreszcie wskaże się osoby, które posoborowa kolekcja prawa zobowiązuje, czy zachęca do modlitwy.

1. Modlitwa istotnym wymiarem świętości

„Wierni każdego stanu i zawodu powołani są do pełni życia chrześcijańskiego i do doskonałości miłości”⁸, czyli świętości. Mimo że pojęcie świętość oznacza doskonałość ontologiczną (bytową i sakralną) i w sensie najściślej odnosi się do Boga, to również ochrzczeni są świętymi przez wiarę i chrzest z racji odkupienia przez Chrystusa⁹. Dar świętości ofiarowany każdemu ochrzczoneму niezależnie od jego stanu i zawodu, staje się jednocześnie zadaniem, któremu winno być podporządkowane całe życie chrześcijanina: „Albowiem wolą Bożą jest wasze uświęcenie” (1Tes 4,3). Nie należy jednak mylnie pojmować ideału doskonałości jako swego rodzaju wizji życia nadzwyczajnego, dostępnego jedynie wybranym «geniuszom» świętości. Bowiernie całe życie każdego ochrzczonego winno zmierzać w tym kierunku¹⁰. Nie ulega wątpliwości, że podłożem autentycznej świętości powinna być modlitwa, „ów dialog z Chrystusem, dzięki któremu stajemy się Jego przyjaciółmi”¹¹. Stąd również Kodeks Prawa Kanonicznego Jana Pawła II wyraźnie artykułując zasadę „salus animarum suprema lex”, zbawienie dusz, które zawsze winno być w Kościele najwyższym prawem (por. KPK, kan.

⁷ Zob. Z. Nabzdyk, *Modlitwa - źródło i wyraz duchowości*, w: *Teologia duchowości katolickiej*, pod red. W. Słomki, Lublin 1993, s. 124.

⁸ Sobór Watykański II, *Konstytucja dogmatyczna o Kościele Lumen gentium* nr 40, w: *Sobór Watykański II. Konstytucje, dekrety, deklaracje. Tekst polski. Nowe tłumaczenie*, Poznań 2002, s. 104-166.

⁹ Por. I. Werbiński, *Jedność i wielość duchowości*, w: *Teologia duchowości katolickiej*, pod red. W. Słomki, Lublin 1993, s. 78; por. B. Zubert, *Prawo wiernego do własnej drogi życia duchowego*, *Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne* 34 (2001), s. 144.

¹⁰ Por. NMI nr 31.

¹¹ Tamże, nr 32.

1752), niewątpliwie daje pierwszeństwo świętości członków Kościoła i modlitwie, jako fundamentie tejże świętości¹².

O obowiązku starania się o prowadzenie życia świętego przez ochrzczonych niezależnie od stanu, do którego przynależą, mówi *expressis verbis* kan. 210. Prawodawca kościelny przypomina: „Wszyscy wierni, zgodnie z własną pozycją, winni starać się prowadzić życie święte, przyczyniać się do wzrostu Kościoła i ustawicznie wspierać rozwój jego świętości” (kan. 210; por. kan. 214)¹³. Brzmienie cytowanej dyspozycji kodeksowej wyraźnie wskazuje, że jest to obowiązek prawny, wynikający z uczestnictwa w posłannictwie Chrystusa i przynależności do Kościoła, który jest święty. Znamienne jest, że w kanonie tym prawodawca świętość jako normę religijną i etyczną ujął w normę kanoniczną¹⁴. Winfried Aymans pisze w tym względzie: „Wierni muszą wedle możliwości przyczyniać się, stosownie do ich obecnych warunków życia, do prowadzenia życia świętego jak również do wzrostu Kościoła i do popierania jego stalego uświęcania. Tu nie tylko jawi się związek między osobistą świętością wiernego i świętością Kościoła. Obowiązek ten polega również na wkładzie do wspólnego dzieła, na podstawie którego wszyscy wierni mają możliwość prowadzenia życia świętego, i przyczyniania się do uświęcenia Kościoła”¹⁵. Trzeba więc skonstatować, że powołanie do świętości nie jest rodzajem przywileju jakiegoś określonego stanu, lecz jest konsekwencją przynależności do wspólnoty Ludu Bożego, jest codziennym zadaniem każdego chrześcijanina¹⁶.

Następnie nowy Kodeks wymienia wyraźnie wszystkie stany w Kościele, w których wierni są wezwani do troski o osiągnięcie świętości. Do prowadzenia życia świętego wezwani są zatem: duchowni (zob. kan. 276 § 1, 278 § 2, 387)¹⁷, osoby konsekrowane (zob. kan. 207 § 2, 574 § 1, 674), jak również wierni świeccy (zob. kan. 835 § 4, 1063 nr 2, 1132)¹⁸.

¹² Por. tamże, nr 39.

¹³ R. Sobański zauważa, że w polskim tłumaczeniu KPK łacińskie słowa „vires suas conferre debent” oddano przez „winni starać się”. Natomiast w translacji niemieckiej mocniej uwypuklono obowiązek starania się o prowadzenie życia świętego, posługując się czasownikiem „muszą”. Podobnie jest w przekładzie angielskim. (zob. R. Sobański, *Kanoniczny obowiązek starania się o prowadzenie życia świętego*, Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne 36 (2003) z. 1, s. 88.

¹⁴ Por. Sobański, *Kanoniczny obowiązek*, dz. cyt., s. 88-90.

¹⁵ W. Aymans, *Kanonisches Recht. Lehrbuch aufgrund des Codex Iuris Canonici*, t. 2, Paderborn. München. Wien. Zürich 1997, s. 94; por. N. Ruf, *Das Recht der katholischen nach dem neuen Codex Iuris Canonici für die Praxis erlunert*, Freiburg 1984, s. 74.

¹⁶ Por. W. Góralski, *Lud Boży. Kościelne prawo osobowe*, Częstochowa 1996, s. 16-17

¹⁷ Por. Aymans, *Kanonisches Recht*, dz. cyt., s. 154.

¹⁸ Por. L. Mistò, *La funzione di santificare della Chiesa*, W: *Il nuovo Codice di Diritto Canonico. Studi*, Torino 1985, s. 169.

Wnikliwa lektura Kodeksu Jana Pawła II pozwala dostrzec wiele miejsc w tym zbiorze, gdzie *expressis verbis* mówi się o modlitwie. Można powiedzieć, że modlitwa to „wyraźnie wyodrębniona od innych czynność wypełniająca określony czas, której jedynym celem jest nawiązanie lub wzmacnianie kontaktu z Bogiem oraz danie wyrazu w obliczu Boga swojemu do Niego odniesieniu (postawa ciała, słowo, milczenie, taniec, śpiew, muzyka, gest)”¹⁹ Modlitwa jest niezbędnym warunkiem posłuszeństwa przykazaniom Bożym²⁰

Nowe prawo mówi więc o modlitwie ogólnie, bez bliższych wyjaśnień o jaką modlitwę chodzi (zob. kan. 275 § 1, 528 § 2, 603 § 1, 652 § 2 i 4, 663 § 1, 673, 719 § 2, 839 § 1-2, 851 nr 2, 938 § 2). Wspomina również o modlitwie liturgicznej (zob. kan. 230 § 3)²¹, o modlitwie kapłana przed sprawowaniem i po zakończeniu Eucharystii (por. kan. 909)²², o zdobywaniu ducha modlitwy (zob. kan. 246 § 3), o modlitwie rodzinnej (zob. kan. 528 § 2, 1248 § 2).

W kilku dyspozycjach kanonicznych, Kodeks Jana Pawła II podejmuje istotne zagadnienie w kwestii modlitwy, jakim jest kontemplacja. Katechizm Kościoła Katolickiego przypomina, że „tradycja chrześcijańska zachowała jednak trzy główne formy życia modlitwy: modlitwa ustna, rozmyślanie, kontemplacja”²³. Stąd kontemplacja, jako najwyższy stopień modlitwy, to „prosty ogląd prawdy objawionej w świetle wiary i przy pomocy łaski Bożej, prowadzący przez miłość do głęboko osobowego doświadczenia Boga. Często określana jako modlitwa kontemplacyjna. Kontemplacja obejmuje modlitwę liturgiczną Kościoła w roku liturgicznym, liturgię godzin, medytację, *lectio divina*, różaniec i modlitwę mistyczną”²⁴. Należy skonstatować, że kontemplacja jest pojęciem i rzeczywistością szeroką, niezależną od różnych form i rodzajów modlitwy. Przeciwnie obejmuje ona wyżej wymienione rodzaje modlitwy i świadczy o głębokim doświadczeniu Boga przez modlącego się. Kodeks Jana Pawła II cztery razy używa słowo kontemplacja. Ma to miejsce w prawie zakonnym.

Prawodawca przypomina, że „pierwszym i podstawowym obowiązkiem wszystkich zakonników powinna być kontemplacja rzeczy Bożych oraz ustawiczne zjednoczenie z Bogiem w modlitwie” (kan. 663 § 1)²⁵ oraz mówi

¹⁹ S. Grabska, *Modlitwa*, w: *Katolicyzm A-Z*, pod red. Z. Pawlaka, Poznań 1982, s. 271.

²⁰ Por. *Katechizm Kościoła Katolickiego*, Poznań 1994, nr 2098. (odtąd: KKK)

²¹ Por. Aymans, *Kanonisches Recht*, dz. cyt., s. 122; por. *Commento al Codice di Diritto Canonico*, a cura di P. Pinto, Roma 1985, s. 136.

²² Por. M. Pastuszko, *Najświętsza Eucharystia według Kodeksu Prawa Kanonicznego Jana Pawła II*, Kielce 1997, s. 102-106.

²³ KKK nr 2699.

²⁴ E. Ziemann, *Kontemplacja*, w: *Encyklopedia Katolicka*, pod red. E. Ziemanna, t. 9, Lublin 2002, k. 748.

²⁵ Por. J. Bar, J. Kałowski, *Prawo o instytucjach życia konsekrowanego*, Warszawa 1985, s. 143-144.

o klasztorach nastawionych na życie kontemplacyjne (zob. kan. 667 § 2-3) i instytutach nastawionych tylko na kontemplację (zob. kan. 674)²⁶

Należy także zauważyć, że o obowiązku dążenia do świętości mówią *implicite* także inne dyspozycje kodeksowe, i co jest jasne, tak jak w przypadku świętości, wskazują pośrednio na nieodzowność modlitwy.

I tak ustawodawca kościelny w wielu miejscach Kodeksu używa wyrażenia „życie duchowe”. Należy dodać, że życie duchowe to „świadomy wybór duchowych treści i pobożne ich przeżycie z intencją zdobycia zasługi nadprzyrodzonej”²⁷. W tej kwestii prawodawca postanawia, że „nie podlegają przedawnieniu prawa i obowiązki dotyczące bezpośrednio duchowego życia wiernych” (kan. 199 nr 3), „wiernym przysługuje prawo podążania własną drogą życia duchowego, zgodną jednak z doktryną Kościoła” (kan. 214)²⁸, „ci, którzy zgodnie z przepisami prawa przebywają poza seminarium, powinni być powierzeni przez biskupa diecezjalnego pobożnemu i zdatnemu kapłanowi, który by czuwał nad tym, by byli starannie formowani do życia duchowego” (kan. 235 § 2), „kandydaci do stałego diakonatu mają być, zgodnie z przepisami Konferencji Episkopatu, kształtowani do pielęgnowania życia duchowego” (kan. 236). Z kolei Kodeks zwraca uwagę, że „sprawowanie Eucharystii winno być centrum całego życia seminaryjnego, tak żeby alumni, (...) czerpali głównie z tego najbogatszego źródła siłę ducha do pracy apostołskiej oraz dla swego duchowego życia” (kan. 246 § 1). Ponadto alumnom „zaleca się, by każdy miał kierownika swojego życia duchowego”

²⁶ Nie znaczy oczywiście, że wszelkie modlitwy zakonników i członków klasztorów klauzurowych osiągają zawsze poziom kontemplacji. Jednakże różne formy życia zakonnego i formacja zakonna niewątpliwie kontemplację ułatwiają. Więcej, kontemplacja rzeczy Bożych jest obowiązkiem – zadaniem, którego nie może braknąć ani w życiu zakonnym klauzurowym, ani w jego formie czynnej. Zakonnicy bowiem mają dokładniej naśladować Chrystusa (por. kan. 573 § 1). Chodzi tu o kontemplację w sensie nadprzyrodzonym, mającą bogatą tradycję w historii duchowości chrześcijańskiej (por. Jan Paweł II, Posynodalna adhortacja apostołska *Vita consecrata* do biskupów i duchowieństwa, do zakonów i zgromadzeń zakonnych, do stowarzyszeń życia apostołskiego, do instytutów świeckich oraz do wszystkich wiernych o życiu konsekrowanym i jego misji w Kościele i w świecie (25 marca 1996), nr 8-9, 38, 74, 79, Kraków 1996, s. 801-946; por. B. Zubert, *Komentarz do Kodeksu Prawa kanonicznego. Księga II. Lud Boży. Część III. Instytuty życia konsekrowanego i stowarzyszenia życia apostołskiego*, Lublin 1990, s. 158-159). Co nie znaczy oczywiście, że inni wierni, poza wymienionymi, nie osiągają modlitwy kontemplacyjnej czy mistycznej. Kontemplacja mieści się bowiem w samym pojęciu świętości i jest owocem łaski Bożej oraz współpracy człowieka.

²⁷ M. Chmielewski, *Metodologia duchowości katolickiej*, w: *Teologia duchowości katolickiej*, pod red. W. Słomki, Lublin 1993, s. 51.

²⁸ Zob. J. Krukowski, R. Sobański, *Komentarz do Kodeksu Prawa Kanonicznego*, t. 1. Ks. 1. *Normy ogólne*, Poznań 2003, s. 168; por. Ruf, *Das Recht*, dz. cyt., s. 74; por. Aymans, *Kanonisches Recht*, dz. cyt., s. 98-99.

(kan. 246 § 4), aby „poznali całą doktrynę katolicką opartą na Objawieniu, uczynili ją pokarmem własnego życia duchowego” (kan. 252 § 1).

Co się tyczy życia duchowego tych, którzy przyjęli święcenia to dyrektywy kodeksowe zalecają, że „duchowni mają posilać swoje duchowe życie z podwójnego stołu: Pisma świętego i Eucharystii” (kan. 276 § 2 nr 2), a biskup diecezjalny winien zadbać o to, by prezbiterzy „mieli do dyspozycji środki oraz instytucje potrzebne do rozwoju życia duchowego” (kan. 384).

Należy dodać, że obecny Kodeks wspomina także o formacji duchowej (zob. kan. 235 § 1, 244, 661, 724 § 2), o kształceniu duchowym (zob. kan. 295 § 2), o odpowiedniej formacji (zob. kan. 231 § 1, 259 § 2, 587 § 1, 652 § 5, 785 § 2, 789, 1032 § 3), o formacji religijnej (zob. kan. 234 § 1)²⁹, czy o pełnej formacji osoby ludzkiej w odniesieniu do celu ostatecznego (zob. kan. 795). Wymienione sformułowania niewątpliwie zakładają praktykę rozmaitych form modlitwy.

Obowiązujący KPK używa również wyrażenia „doskonałość”, która oznacza świętość³⁰. Według Kodeksu do doskonałości swojego stanu winni dążyć duchowni (zob. kan. 276 § 2), członkowie i kandydaci do instytutów życia konsekrowanego (zob. kan. 598 § 2, 652 § 2), członkowie stowarzyszeń żyjący w świecie i uczestniczący w duchu jakiegoś instytutu zakonnego, pod wyższym kierownictwem tegoż instytutu (zob. kan. 303, 725). Jest rzeczą oczywistą, iż doskonałość zawiera w sobie życie modlitwy.

Z przedstawionymi powyżej pojęciami łączy się „pobożność”, będąca postawą i życiową praktyką motywowaną wiarą³¹. Nowy Kodeks w wielu miejscach używa wspomnianego pojęcia. Prawodawca postanawia, aby ci, którzy zgodnie z przepisami prawa przebywają poza seminarium, zostali powierzeni przez biskupa diecezjalnego pobożnemu i zdatnemu kapłanowi, który by czuwał nad tym, by byli starannie formowani do życia duchowego i karności (kan. 235 § 2), „biskup diecezjalny, a w przypadku seminarium międzydiecezjalnego zainteresowani biskupi mają, często osobiście (...) poznawać sprawy związane z powołaniem alumnów, zdolnością, pobożnością” (kan. 259 § 2). Z kolei pobożnością winni odznaczać się kardynałowie (por. kan. 351 § 1), kandydaci do biskupstwa (por. kan. 378 § 1), kandydaci do święceń (por. kan. 1051), jak i prezbiter dokonujący zgodnie z prawem egzorcyzmów nad opętanymi, jeśli otrzymał od ordynariusza miejsca specjalne i wyraźne zezwolenie (por. kan. 1172 § 1). Także dzieci wtedy można dopuścić do Komunii świętej, gdy mogą z wiarą i pobożnością przyjąć Ciało Chrystusa (por. kan. 913 § 1).

Ponadto kilka kanonów traktuje o „szczególnej pobożności” (zob. kan. 1230), o „pobożności ludowej” (zob. kan. 1234 § 1), o „dziełach pobożności” (zob. kan. 114 § 2, 298 § 1), o „uczynkach pobożnych” (zob. kan. 1245,

²⁹ Por. *Commento al Codice*, dz. cyt., s. 141.

³⁰ Chmielewski, *Metodologia duchowości*, dz. cyt., s. 52.

³¹ J. Skotnicki, *Pobożność*, W: *Katolicyzm A-Z*, pod red. Z. Pawlaka, Poznań 1982, s. 307; Chmielewski, *Metodologia duchowości*, dz. cyt., s. 52.

1249, 1253, 1340 § 1), o „celach pobożności” (zob. kan. 215, 325 § 2)³², o „ćwiczeniach pobożnych” (zob. kan. 246 § 3, 839 § 2), o „pobożnym uczestniczeniu w sakramentach” (zob. kan. 528 § 2), o „szerzeniu pobożności” (zob. kan. 1210). Poza tym prawodawca kodeksowy zezwala na dokonanie alienacji, której wartość przekracza najniższą określoną sumę dla słusznej przyczyny, którą jest m.in. pobożność (por. kan. 1293 § 1 nr 1), mówi także o zachowaniu „pobożnego zwyczaju grzebania ciał zmarłych” (por. kan. 1176 § 3). Natomiast troska Kościoła o zdrową pobożność przejawia się w praktyce umieszczania w kościołach świętych obrazów, by doznawały czci ze strony wiernych. Muszą jednakże być „umieszczane w umiarkowanej liczbie i z zachowaniem właściwego porządku, aby nie wywoływały zdziwienia u wiernych i nie dawały okazji do niewłaściwej pobożności” (kan. 1188). Powyższe liczne miejsca w KPK z 1983 r. mówiące o pobożności, która jest pojęciem ściśle związanym ze świętością, zakładają bez wątplenia konieczność modlitwy.

Jest rzeczą bezsporną, że pojęciem ściśle związanym ze świętością i konsekwentnie z koniecznością modlitwy jest wyrażenie „kult Boży” Termin ten w sensie religijnym odnosi się do Boga i oznacza postawę czci, uwielbienia, hołdu lub zachowania wyrażające te postawy³³, to cześć o charakterze religijnym. W Kościele katolickim kult to pełne czci odniesienie Kościoła i jego członków do Trójjedynego Boga dokonujące się w Chrystusie, także za pośrednictwem aniołów i świętych, zwłaszcza Najświętszej Maryi Panny, wyrażający się w indywidualnych i społecznych formach podlegających normom moralnym i prawnokanonicznym³⁴.

Co się tyczy kultu Bożego to obecny Kodeks stwierdza, że „wiernym przysługuje prawo sprawowania kultu Bożego, zgodnie z przepisami własnego obrządku” (kan. 214) oraz, że „przez świętą liturgię (...) jest sprawowany cały publiczny kult Boży” (kan. 834 § 1). Prawodawca dodaje, że „tego rodzaju kult dokonuje się wtedy, gdy jest sprawowany w imieniu Kościoła przez osoby prawnie do tego wyznaczone i z zastosowaniem aktów zatwierdzonych przez władzę kościelną” (kan. 834 § 2).

Ponadto przypomina się, że „sakramenty Nowego Testamentu, ustanowione przez Chrystusa i powierzone Kościołowi, jako czynności Chrystusa i Kościoła, są znakami oraz środkami, poprzez które (...) oddawany jest Bogu kult i dokonuje się uświęcenie człowieka” (kan. 840), a najbardziej czcigodnym sakramentem jest Najświętsza Eucharystia, która jest szczytem i źródłem całego kultu (por. kan. 897)³⁵

Kolekcja z 1983 roku przypomina, że zadanie uświęcania wykonują prezbiterzy, którzy (...) są konsekrowani do sprawowania kultu Bożego i uświę-

³² por. Aymans, *Kanonisches Recht*, dz. cyt., s. 99-102.

³³ Por. J. Wichrowicz, *Kult*, w: *Katolicyzm A-Z*, pod red. Z. Pawlaka, Poznań 1982, s. 225.

³⁴ Por. B. Migut, *Kult w Kościele katolickim*, w: *Encyklopedia Katolicka*, pod red. E. Ziemanna, t. 10, Lublin 2004, k. 183.

³⁵ Por. Pastuszko, *Najświętsza Eucharystia*, dz. cyt., s.13-19.

cania ludu” (kan. 835 § 1), a także diakoni, ponieważ „mają udział w sprawowaniu kultu Bożego, zgodnie z przepisami prawa” (kan. 835 § 3).

Prawo kanoniczne zobowiązuje odpowiedzialnych za formację zakonną, aby przygotowywali nowicjuszy „do kultu Bożego sprawowanego w świętej liturgii” (kan. 652 § 2). Także członkowie stowarzyszeń winni „dążyć wspólnym wysiłkiem do rozwoju publicznego kultu” (kan. 298 § 1).

Aktualne prawo kanoniczne przypomina o konieczności kultu Najświętszej Maryi Panny (zob. kan. 246 § 3, 1186) i świętych (zob. kan. 1186, 1187) oraz to, że miejsca święte przeznaczone są do sprawowania i szerzenia kultu Bożego (zob. kan. 1205, 1210).

Wypada także dodać, że prawodawca kościelny z 1983 r. używa wyrażeń „naśladowanie Chrystusa” (zob. kan. 604 § 1, 662), jak również „wychowanie chrześcijańskie” lub „katolickie”, albo „religijne” (zob. kan. 217, 226 § 2, 528 § 1, 528 § 1, 793 § 1-2, 794 § 1-2, 795, 798, 799, 801, 804 § 1, 835 § 4, 868 § 1 nr 2, 1055 § 1, 1125, 1136, 1154, 1689)³⁶ Trzeba przy tym pamiętać, że wspomniane wyżej wyrażenia, łączą się ściśle z troską o świętość i suponują naukę i praktykę modlitwy.

Ukazując problem modlitwy, który wyraźnie lub implicite występuje w wielu miejscach KPK, należy teraz ukazać konkretne rodzaje modlitwy, jakie wyraźnie jawią się w przepisach nowego zbioru prawa Kościoła.

2. Modlitwa liturgiczna

W Kościele katolickim liturgia to doskonale uwielbienie Boga i uświęcenie ludzi realizowane przez Chrystusa Jedyne i Najwyższego Kapłana razem z Kościołem jego Mistycznym Ciałem, jako kontynuacja i aktualizacja mocą Ducha Świętego w znakach świętych i symbolicznych obrzędach (szczególnie w sakramentach) misterium paschalnego, zapewniająca uczestnikom wspólnotę z Trójcą Świętą i ze wspólnotą Kościoła³⁷ To właśnie w liturgii Kościół sprawuje pełny kult publiczny³⁸ W liturgii ma miejsce modlitwa liturgiczna, czyli modlitwa wspólna całej społeczności wiernych, sprawowana według określonych reguł i tekstów. Towarzyszy ona sprawowaniu Eucharystii i in-

³⁶ Zob. H. Misztal, *Prawa rodziny w zakresie wychowania dzieci*, w: *Katecheza dzisiaj. Problemy prawne i teologiczne*, pod red. W. Janigi, A. Mezgłewskiego, Krosno - Sandomierz 2000, s. 16; por. J. Syryjczyk, *Nauczanie katechetyczne w świetle przepisów prawa kanonicznego*, „Prawo Kanoniczne” 30 (1987) nr 1-2, s. 191; por. Aymans, *Kanonisches Recht*, dz. cyt., s. 105-106.

³⁷ Por. M. Pisarzak, *Liturgia*, w: *Encyklopedia Katolicka*, pod red. E. Ziemanna, t. 10, Lublin 2004, k. 1191-1192.

³⁸ Sobór Watykański II, Konstytucja o liturgii *Sacrosanctum Concilium*, nr 7, w: *Sobór Watykański II. Konstytucje, dekryty, deklaracje. Tekst polski. Nowe tłumaczenie*, Poznań 2002. (odtąd: KL).

nych sakramentów³⁹. Modlitwa liturgiczna jest najwznioślejszym rodzajem modlitwy, gdyż „jako działanie Chrystusa - Kapłana i Jego Ciała, czyli Kościoła, jest czynnością w najwyższym stopniu świętą, której skuteczności z tego samego tytułu i w tym samym stopniu nie posiada żadna inna czynność Kościoła”⁴⁰

Ustawodawca kodeksowy często zwraca uwagę na modlitwę liturgiczną. Ten rodzaj modlitwy wyraża wspólnotowy i eklezjalny charakter modlitwy. Wszystkie modlitwy osobiste czy wspólnotowe łączą się w modlitwie Chrystusa jako jedynego i najwyższego kapłana. W modlitwie liturgicznej wyraża się rys responsoryczny modlitwy. „W liturgii bowiem Bóg przemawia do swego ludu, Chrystus w dalszym ciągu głosi Ewangelię. Lud zaś odpowiada Bogu śpiewem i modlitwą”⁴¹ Liturgiczna modlitwa zawiera mowę Boga przez Chrystusa i w Chrystusie oraz odpowiedź człowieka w postaci uznania, uwielbienia, dziękczynienia i prośby. Modlitwa liturgiczna jest szczególnie modlitwą Kościoła, która swą skuteczność zawdzięcza świętości Kościoła, którą on otrzymuje nie tylko od swych członków, którzy mogą być święci i grzeszni, lecz bezpośrednio od swej Głowy-Chrystusa⁴²

Odnowione prawo kanoniczne w wielu miejscach traktuje o udziale wiernych w liturgii. Bowiem „zadanie uświęcania wypełnia Kościół w szczególny sposób przez świętą liturgię” (kan. 834 § 1)⁴³, a „czynności liturgiczne (...) należą do całego Ciała Kościoła, (...) poszczególnych zaś jego członków w różny sposób dotyczą, zależnie od przyjętych święceń, wykonywanych funkcji i aktualnego uczestnictwa” (kan. 837 § 1, por. kan. 899 § 2) i „gdzie jest to możliwe, mają być sprawowane z udziałem i czynnym uczestnictwem wiernych” (kan. 837 § 2, por. kan. 1225)⁴⁴ Także proboszcz powinien się starać o to, by wierni świadomie i czynnie uczestniczyli w liturgii (por. kan. 528 § 2)⁴⁵ Warto dodać, że KPK *expressis verbis* mówi, że nowicjusze mają być przygotowywani „do kultu Bożego sprawowanego w świętej liturgii” (kan. 652 § 2). Również przełożeni instytutów życia konsekrowanego powinni często swoich podwładnych doprowadzać do sprawowania świętej liturgii” (kan. 619). Trzeba także odnotować, że prawo zobowiązuje katechumenów, by byli wprowadzeni w liturgię (por. kan. 788 § 2). Kan. 1234 § 1 mówi o odpowiednim ożywieniu życia liturgicznego, zwłaszcza

³⁹ Por. S. Grabska, A. Zuberbier, *Modlitwa*, w: *Słownik teologiczny*, pod red. A. Zuberbiera, t. 1, Katowice 1985, s. 326-327

⁴⁰ KL nr 7; zob. S. Witek, *Teologia życia duchowego*, Lublin 1986, s. 330-333.

⁴¹ Por. KL nr 33.

⁴² Por. Nabzdyk, *Modlitwa - źródło i wyraz duchowości*, dz. cyt., s. 133; por. Witek, *Teologia życia*, dz. cyt., s. 332.

⁴³ Por. Mistò, *La funzione di santificare*, dz. cyt., s. 168-169.

⁴⁴ Por. Grabska, Zuberbier, *Modlitwa*, dz. cyt., s. 326-327

⁴⁵ Por. Góralski, *Lud Boży*, dz. cyt., s. 287; por. Aymans, *Kanonisches Recht*, dz. cyt., s. 427-428.

przez sprawowanie Eucharystii i pokuty oraz przez kultywowanie zatwierdzonych form pobożności ludowej, które ma się dokonywać w sanktuariach Pośrednio wskazuje na modlitwę liturgiczna kan. 1303 § 1 nr 2 przez pobożne fundacje rozumie także „pobożne fundacje nieautonomiczne, czyli dobra doczesne przekazane w jakikolwiek sposób jakiejś publicznej osobie prawnej z obowiązkiem długotrwałym, określonym przez prawo partykularne, odprawiania Mszy świętych z rocznych dochodów albo sprawowania innych funkcji liturgicznych”

„Kapłańskie zadanie wykonuje Chrystus nadal przez swój Kościół, który nieustannie wielbi Pana i wstawia się za zbawienie całego świata (...) przez celebrowanie Eucharystii”⁴⁶. Gdyż „najbardziej czcigodnym sakramentem jest Najświętsza Eucharystia, w której sam Chrystus Pan jest obecny, ofiaruje się oraz jest spożywany i dzięki której Kościół ustawicznie żyje i wzrasta. Ofiara eucharystyczna, pamiątka śmierci i zmartwychwstania Pana, w której uwiecznia się Ofiara Krzyża, jest szczytem i źródłem całego kultu oraz życia chrześcijańskiego; oznacza ona i sprawia jedność Ludu Bożego, przez nią buduje się Ciało Chrystusa. Pozostałe bowiem sakramenty i wszystkie kościelne dzieła apostołatu mają związek z Najświętszą Eucharystią i ku niej są ukierunkowane” (kan. 897)⁴⁷ Stąd Kościół bardzo się troszczy o to, aby chrześcijanie w misterium Eucharystii uczestniczyli pobożnie i czynnie⁴⁸ Jest rzeczą zrozumiałą, że nowy Kodeks poleca i zachęca do udziału w Eucharystii. Prawodawca zobowiązuje wiernych, aby w niedziele oraz w inne dni świąteczne nakazane uczestniczyli we Mszy świętej (por. kan. 1247; por. kan. 528 § 2). Przypomina jednocześnie, że „nakazowi uczestniczenia we Mszy świętej czyni zadość ten, kto bierze w niej udział, gdziekolwiek jest odprawiana w obrządku katolickim, bądź w sam dzień świąteczny, bądź też wieczorem dnia poprzedzającego” (kan. 1248 § 1).

Jest rzeczą oczywistą, że niektórym kategoriom wiernych prawodawca powszechny nakazuje lub usilnie zachęca codzienną Eucharystię. „Stąd usilnie zachęca się kapłanów, aby codziennie sprawowali Ofiarę eucharystyczną, diakonów zaś, by w jej składaniu codziennie uczestniczyli” (kan. 276 § 2 nr 2). Nadto „kapłani powinni często odprawiać Ofiarę eucharystyczną, a zaleca się usilnie codzienne odprawianie, które, nawet gdy nie ma wiernych, stanowi czynność Chrystusa i Kościoła, którą sprawując kapłani wypełniają swoje główne zadanie” (kan. 904). Należy dodać, że „sprawowanie Eucharystii winno być centrum całego życia seminaryjnego, tak żeby alumni, uczestnicząc codziennie w samej miłości Chrystusa, czerpali głównie z tego najbogatszego źródła siłę ducha do pracy apostołskiej oraz dla swego duchowego życia” (kan. 246 § 1).

Jest także zrozumiałe, że jeżeli „pierwszym i podstawowym obowiązkiem wszystkich zakonników powinna być kontemplacja rzeczy Bożych oraz

⁴⁶ KL nr 83.

⁴⁷ Zob. Witek, *Teologia życia*, dz. cyt., s. 33-336.

⁴⁸ Por. KL nr 48; por. kan. 835 § 4.

ustawiczne zjednoczenie z Bogiem w modlitwie”, to „powinni oni wedle możliwości codziennie uczestniczyć w Ofierze eucharystycznej, przyjmować Najświętsze Ciało Chrystusa i adorować tegoż Pana obecnego w Sakramencie” (kan. 663 § 1- 2). Także członkowie instytutów świeckich, aby wiernie odpowiedzieli własnemu powołaniu, a ich działalność apostołska wpływała ze zjednoczenia z Chrystusem, powinni wedle możliwości codzienne uczestniczyć w sprawowaniu Eucharystii (por. kan. 719 § 1-2).

Co się tyczy języka odprawiania Eucharystii, to należy ją sprawować w języku łacińskim lub w innym języku, byleby teksty liturgiczne zostały zgodnie z prawem zatwierdzone (kan. 928)⁴⁹, ponadto kapłan chory lub w podeszłym wieku, jeśli nie jest w stanie stać, może sprawować Ofiarę eucharystyczną siedząc, z zachowaniem jednak przepisów liturgicznych” (kan. 930 § 1)⁵⁰

W sprawie przyjmowania Komunii świętej KPK jak najbardziej zaleca, aby wierni przyjmowali Komunię świętą podczas sprawowania Eucharystii. Proszącym jednak o nią dla słusznej racji poza Mszą świętą, należy udzielić, zachowując obrzędy liturgiczne (por. kan. 918)⁵¹, ponadto Komunii świętej należy udzielać tylko pod postacią chleba, albo, zgodnie z przepisami liturgicznymi, pod obiema postaciami (kan. 925).

W kan. 941 § 1 prawodawca kościelny przypomina, iż „w kościołach lub kaplicach, które mają zezwolenie na przechowywanie Najświętszej Eucharystii, można dokonywać jej wystawienia w puszcze lub monstrancji, z zachowaniem norm przepisanych w księgach liturgicznych”

Całkowity kult publiczny Kościoła – modlitwa liturgiczna obejmuje sprawowanie także innych sakramentów św. Kodeks Prawa Kanonicznego z 1983 roku zarządza, aby przy sprawowaniu sakramentów wiernie stosować się do ksiąg liturgicznych zatwierdzonych przez kompetentną władzę (por. kan. 846 § 1)⁵²

Prawodawca zarządza, by dopuszczenie do katechumenatu odbywało się z zastosowaniem obrzędów liturgicznych (por. kan. 788 § 1), sakramentu chrztu św. udzielano z „zachowaniem obrzędu przepisanego w zatwierdzonych księgach liturgicznych, poza przypadkiem naglącej konieczności, kiedy należy zastosować tylko to, co jest wymagane do ważności sakramentu” (kan. 850) natomiast, aby poza wypadkiem konieczności, przy udzielaniu chrztu używano wody poświęconej, zgodnie z przepisami ksiąg liturgicznych (por. kan. 853).

Również sakrament bierzmowania ma być udzielany przez namaszczenie krzyżem na czole, którego dokonuje się przez nałożenie ręki i wypowiedzenie słów przepisanych w zatwierdzonych księgach liturgicznych (por. kan. 880 § 1).

⁴⁹ Por. Pastuszko, *Najświętsza Eucharystia*, dz. cyt., s. 257-259.

⁵⁰ Por. tamże, s. 264-266.

⁵¹ Zob. *Commento al Codice*, dz. cyt., s. 556.

⁵² Por. Witek, *Teologia życia*, dz. cyt., s. 337.

Przejawem modlitwy liturgicznej Kościoła jest celebracja namaszczenia chorych. Tego sakramentu udziela się przez namaszczenie ich olejem i wypowiedzenie słów przepisanych w księgach liturgicznych (por. kan. 998). Z kolei „namaszczenia powinny być dokładnie dokonane przy zastosowaniu słów, porządku oraz sposobu przepisanego w księgach liturgicznych. W wypadku wszakże konieczności wystarcza jedno namaszczenie na czole lub nawet na innej części ciała i wypowiedzenie całej formuły” (kan. 1000 § 1).

Co się tyczy celebracji święceń (biskupstwa, prezbiteratu i diakonatu), to dokonuje się ona przez nałożenie rąk i modlitwę konsekracyjną, przepisaną dla poszczególnych stopni w księgach liturgicznych (por. kan. 1009 § 2). Natomiast kandydat do diakonatu lub prezbiteratu nie powinien być święcony, jeśli wcześniej, przez obrzęd liturgiczny dopuszczenia, nie został włączony do grona kandydatów przez kompetentną władzę (por. kan. 1034 § 1).

Nowy Kodeks postanawia także, aby liturgia sakramentu małżeństwa była sprawowana owocnie (por. kan. 1063 nr 3), by wybrany świecki w przypadku braku kapłanów i diakonów właściwie odprawiał liturgię zawierania małżeństwa (por. kan. 1112 § 1-2), jak również, że poza wypadkiem konieczności, przy zawieraniu małżeństwa należy zachować obrzędy przepisane w księgach liturgicznych zatwierdzonych przez Kościół albo przyjęte prawnymi zwyczajami (por. kan. 1119).

Trzeba jednak pamiętać, że modlitwa liturgiczna dokonuje się również przez sprawowanie sakramentaliów znaków świętych, które na podobieństwo do sakramentów wskazują przede wszystkim na duchowe dobra, osiągnięte dzięki wstawiennictwu Kościoła. Przygotowują one ludzi do przyjęcia właściwego skutku sakramentów i uświęcają różne okoliczności życia⁵³. Trzeba dodać, że sakramentalia muszą być sprawowane „zgodnie z księgami liturgicznymi” (kan. 1168).

Gdy idzie o konkretne sakramentalia, to najwyższy prawodawca kościelny postanawia, że mężczyźni świeccy, posiadający wiek i przymioty ustalone zarządzeniem Konferencji Episkopatu, mogą być na stałe przyjęci, przepisany obrzędem liturgicznym, do posługi lektora i akolity (por. kan. 230 § 1). Ponadto „według zatwierdzonego obrzędu liturgicznego” można dokonywać poświęcenia dziewic przez biskupa diecezjalnego (kan. 604 § 1).

Co się tyczy nowego kościoła, to prawo postanawia, iż po należyтым zakończeniu budowy, należy możliwie najszybciej dokonać jego poświęcenia lub pobłogosławienia, z zachowaniem przepisów świętej liturgii (por. kan. 1217 § 1), natomiast kaplice i kaplice prywatne wypada pobłogosławić według obrzędu przepisanego w księgach liturgicznych (por. kan. 1229), także „ołtarze stałe winny być poświęcone, przenośne zaś poświęcone lub pobłogosławione, według obrzędów przepisanych w księgach liturgicznych”

⁵³ Por. KL nr 60.

(kan. 1237 § 1). Warto dodać, że należy zachować starożytną tradycję umieszczania relikwii Męczenników lub innych Świętych pod ołtarzem stałym, zgodnie z normami podanymi w księgach liturgicznych (por. kan. 1237 § 2).

Nie trzeba dodawać, iż obrzęd pokutny mający na celu naprawienie zniewagi po zbezczeszczeniu miejsca świętego winien być celebrowany zgodnie z przepisami ksiąg liturgicznych (por. kan. 1211).

Nie można także zapominać, że obowiązujący kodeks wspomina o różnych czynnościach liturgicznych, które, co jest oczywiste, są wyrazem modlitwy liturgicznej. Tak zatem wolno legatowi papieskiemu - po powiadomieniu wedle możliwości miejscowych ordynariuszy - we wszystkich kościołach jego poselstwa sprawować funkcje liturgiczne, nawet w pontyfikaliach" (kan. 366 nr 2). Nowe prawo także „bardzo zaleca, ażeby kanoniczne objęcie diecezji zostało złączone z czynnością liturgiczną w kościele katedralnym, w obecności duchowieństwa i ludu" (kan. 382 § 4), a kapituła kanoników, katedralna lub kolegiacka ma za zadanie sprawowanie bardziej uroczystych czynności liturgicznych w kościele katedralnym lub kolegiackim (por. kan. 503).

Proboszcz zaś winien troszczyć się o to, by wierni świadomie i czynnie uczestniczyli w liturgii. (por. kan. 528 § 2)⁵⁴, a rektor w powierzonym sobie kościele może odprawiać nabożeństwa liturgiczne, nawet uroczyste (por. kan. 559; por. kan. 560-561). Także „w kaplicach ustanowionych zgodnie z prawem wolno sprawować wszystkie czynności święte, z wyjątkiem tych, które wyjątkowo prawo lub przepis ordynariusza miejsca, albo na które nie zezwalają przepisy liturgiczne" (kan. 1225). Wreszcie do kapelana domu laickiego instytutu zakonnego, należy odprawianie funkcji liturgicznych (por. kan. 567 § 2).

Wyrazem troski prawodawcy powszechnego o godne sprawowanie liturgii i modlitwy liturgicznej, są postanowienia prawa karnego. Mianowicie ekskomunikowanemu zabrania się: jakiegokolwiek udziału posługiwania w sprawowaniu Ofiary eucharystycznej lub w jakichkolwiek innych obrzędach kultu, a także sprawowania sakramentów i sakramentaliów oraz przyjmowania sakramentów (por. kan. 1331 § 1 nr 1-2). Natomiast, jeśli ekskomunika została wymierzona lub deklarowana, przestępca gdyby chciał w jakikolwiek sposób brać udział w sprawowaniu Ofiary eucharystycznej lub w jakichkolwiek innych obrzędach kultu, powinien być usunięty, albo czynność liturgiczna powinna być przerwana, chyba że przeszkadza temu poważna przyczyna (por. kan. 1331 § 2 nr 1).

Kapłan, który poza niebezpieczeństwem śmierci rozgrzesza współnika w grzechu przeciw szóstemu przykazaniu Dekalogu, działa nieważnie i podlega ekskomunice wiążącej mocą samego prawa, zarezerwowanej Stolicy Apostolskiej (por. kan. 1378 § 1)⁵⁵. Z kolei, kto nie mając święceń kapłańskich

⁵⁴ Por. T. Blot, *Le curé, pasteur. Étude historique et juridique*, Paris 1997, s. 252.

⁵⁵ Por. Lempa, *Sankcje w Kościele*, dz. cyt., s. 248.

usiłuje sprawować liturgiczną czynność Ofiary eucharystycznej podlega wiążącej mocą samego prawa karze interdaktu lub, jeśli jest duchownym, suspensy (por. kan. 1378 § 2 nr 1)⁵⁶

Bez wątpienia na modlitwę liturgiczną wskazują postanowienia kodeksowe odnoszące się do kierowania i czuwania nad liturgią przez Stolicę Apostolską (por. kan. 838 § 1-2), Konferencję Episkopatu (por. kan. 838 § 3), biskupa diecezjalnego (por. kan. 835 § 1, 838 § 1 i 4), dziekana (por. kan. 555 § 1 nr 3), proboszcza (por. kan. 528 § 2), rektora kościoła (por. kan. 562), kapelana domu laickiego instytutu zakonnego (por. kan. 567 § 2). Warto dodać, że katechiści pod kierownictwem misjonarza winni zajmować się organizowaniem życia liturgicznego (por. kan. 785 § 1).

Wydaje się, że na problematykę modlitwy liturgicznej w jakiś sposób wskazują dyspozycje odnoszące się do prawa liturgicznego (zob. kan. 2, 437 § 2, 929, 931, 1216, 1236 § 1), sprzętów liturgicznych (zob. kan. 555 § 3), ksiąg liturgicznych (zob. kan. 826 § 1-2, 838 § 2-4), czy szat liturgicznych (zob. kan. 929).

Niezwykle ważnym rodzajem oddawania publicznej czci Bogu jest liturgia godzin – publiczna i społeczna modlitwa Ludu Bożego, modlitwa jednego, świętego, powszechnego i apostołskiego Kościoła. W kan. 1173 prawodawca przypomina, że „Kościół, wypełniając kapłańskie zadanie Chrystusa, sprawuje liturgię godzin, w której słuchając Boga przemawiającego do swego ludu i wspominając tajemnicę zbawienia, wysławia bez przerwy Boga śpiewem i modlitwą oraz prosi o zbawienie całego świata” Godna uwagi jest dyspozycja kan. 1175, według której „przy sprawowaniu liturgii godzin należy wedle możliwości przestrzegać właściwego czasu każdej godziny”⁵⁷

I tak prawodawca kodeksowy obowiązek codziennego odmawiania w całości liturgii godzin nakłada na kapłanów i diakonów przygotowujących się do prezbiteratu (por. kan. 276 § 2 nr 3, por. kan. 1174 § 1), natomiast diakonów stałych obliuguje do odmawiania jej części określonej przez Konferencję Episkopatu (por. kan. 276 § 2 nr 3; por. kan. 1174 § 1).

Jeśli chodzi o zakonników, to powinni sprawować godnie liturgię godzin. Duchowni zakonni mają obowiązek codziennego odmawiania w całości liturgii godzin, a pozostali członkowie winni zgodnie z własnymi konstytucjami celebrować liturgię godzin (zob. kan. 663 § 3; por. kan. 1174 § 1)⁵⁸

Godna podkreślenia jest dyspozycja kan. 1174 § 2, w której „do uczestnictwa w liturgii godzin (...), usilnie zachęca się - stosownie do okoliczności - także pozostałych wiernych, czyli do tych, którzy nie są zobowiązani prawem do jej odmawiania”⁵⁹

⁵⁶ Por. tamże, s. 249-250.

⁵⁷ Por. Zubert. *Komentarz*, dz. cyt., s. 160.

⁵⁸ Por. tamże.

⁵⁹ Por. F. Przytuła, *Pozostałe akty kultu Bożego*, w: *Komentarz do Kodeksu Prawa Kanonicznego 1983 r.*, Lublin 1986, s. 363.

3. Pozaliturgiczne rodzaje modlitwy

Chociaż liturgia, „jest szczytem, do którego zmierza działalność Kościoła, i zarazem jest źródłem, z którego wypływa cała jego moc”⁶⁰, to Sobór Watykański II przypomina, że „życie duchowe nie ogranicza się jednak do udziału w samej tylko liturgii”⁶¹. Bowiem obok modlitw liturgicznych istnieją także inne różnorodne rodzaje modlitwy chrześcijańskiej, które stanowią owocny wkład w życie Kościoła w zjednoczeniu z Chrystusem⁶². Wspomniane pozaliturgiczne rodzaje modlitwy mają charakter modlitwy wspólnej⁶³ lub indywidualnej⁶⁴. Modlitwy wspólne, są modlitwami o charakterze eklezjalnym, gdyż są odprawiane, odmawiane i śpiewane wspólnie przez grupę wiernych stanowiących przeciw Kościoł na danym miejscu. Także modlitwa indywidualna, choć na pozór mniej eklezjalna w swym charakterze, bardziej osobista, jest także modlitwą Kościoła, ponieważ modlący się jest ochrzczonym jego członkiem, przez chrzest i Ducha Świętego złączonym egzystencjalnie w świętych obcowaniu z całą społecznością wiernych⁶⁵. Stąd jest zrozumiałe, że ustawodawca kodeksowy często zwraca uwagę na modlitwę pozaliturgiczną. Nowy Kodeks w wielu normach zobowiązuje lub zachęca konkretne stany w Kościele do modlitwy pozaliturgicznej i wymienia *expressis verbis* jej rodzaje.

Obowiązujący zbiór prawa podtrzymuje niezwykle ważny rodzaj modlitwy, to jest rozmyślanie, gdyż ożywia ono i umacnia życie chrześcijańskie, wzmacnia pobożność, pozwala wypełnić swoje obowiązki i przygotowuje do liturgii, zwłaszcza do udziału w Eucharystii⁶⁶. W praktyce modlitwy chrześcijańskiej istnieją trzy główne formy życia modlitwy: modlitwa ustna, rozmyślanie, kontemplacja. Ich wspólną cechą jest skupienie serca. Ta czujność w zachowywaniu słowa i trwaniu w obecności Boga czyni z tych trzech form intensywne chwile życia modlitwy⁶⁷. Rozmyślanie (medytacja, modlitwa myślna) polega na poznaniu prawdy Bożej i przyjęciu jej przez człowieka jako autentycznej postawy życiowej. Medytujący człowiek pragnie poznać Boga, znaczenie Jego Królestwa oraz właściwy stosunek człowieka do Niego. Poznanie i zastanawianie się nie jest tutaj jedynie pracą umysłu, gdyż nie chodzi o samo poznanie prawdy, lecz również o przyjęcie jej w formie kształtowania przekonań i zastosowanie jej w życiu człowieka⁶⁸. „Rozmyślanie polega przede

⁶⁰ KL nr 10.

⁶¹ Por. tamże, nr 12.

⁶² Por. Kongregacja ds. Kultu Bożego i Dyscypliny Sakramentów, *Dyrektorium o pobożności ludowej* (odtąd: *Dyrektorium*) (17 grudnia 2001), nr 2, Poznań 2003; por. KL nr 12-13.

⁶³ Por. KL nr 12.

⁶⁴ Tamże.

⁶⁵ Por. Grabska, Zuberbier, *Modlitwa*, dz. cyt., s. 327.

⁶⁶ KKK zauważa, że „ta forma refleksji modlitewnej ma ogromną wartość” (nr 2708).

⁶⁷ Por. KKK nr 2699.

⁶⁸ Por. Nabzdyk, *Modlitwa - źródło i wyraz duchowości*, dz. cyt., s. 136.

wszystkim na poszukiwaniu. Duch szuka zrozumienia pytań 'dlaczego' i 'jak' życia chrześcijańskiego, aby przyłgnąć do tego, o co Bóg prosi, i udzielić na to odpowiedzi. Potrzebna jest do tego trudna do osiągnięcia uwaga. Zazwyczaj pomagają w tym księgi, które chrześcijanie mają do dyspozycji: Pismo święte, zwłaszcza Ewangelia, święte obrazy, teksty liturgiczne z dnia i danego okresu liturgicznego, pisma mistrzów duchowych, dzieła z zakresu duchowości, wielka księga stworzenia oraz księga historii, karta Bożego dzisiaj⁶⁹. Należy dodać, że w medytacji biorą udział trzy władze duchowe człowieka: rozum, wola i uczucia. Modlitwa bowiem winna obejmować wszystkie władze duchowe człowieka w tym kształtującym spotkaniu z Bogiem. Takie uaktywnienie władz ludzkich jest konieczne do pogłębienia pewności wiary, pobudzenia nawrócenia serca i umocnienia woli, by iść za Chrystusem. Regularnie i dobrze odprawiana medytacja winna znaleźć odbicie w całej postawie i postępowaniu modlącego się człowieka⁷⁰

Zgodnie z wolą Prawodawcy kodeksowego rozmyślaniu powinni oddawać się duchowni ponieważ „ze szczególnej racji obowiązani są dążyć do świętości, zwłaszcza że - będąc konsekrowani Bogu z nowego tytułu przez przyjęcie święceń - stają się szafarzami Bożych tajemnic dla służenia Jego ludowi” (kan. 276 § 1). Aby więc mogli osiągnąć tę doskonałość, winni regularnie oddawać się rozmyślaniu (por. kan. 276 § 2 nr 5)⁷¹

Bez wątpienia ważną rolę w życiu osób konsekrowanych pełni medytacja. Prawodawca postanawia, że wszyscy zakonnicy powinni odprawiać rozmyślanie według przepisów własnego prawa (por. kan. 663 § 3). Z pewnością odnoszą się również do rozmyślania następujące dyspozycje: „zakonnicy mają często zwracać swoją myśl ku Bogu” (kan. 664) oraz, że nowicjuszy należy wdrażać do czytania i rozważania Pisma świętego (por. kan. 652 § 2). Wydaje się, że w jakiś sposób na medytację wskazują normy w kwestii wyłączanie członków z instytutu zakonnego. Mianowicie zakonnik po ślubach wieczystych tylko z bardzo poważnych przyczyn może prosić o indult odejścia z instytutu. Ocena powagi tych przyczyn spoczywa przede wszystkim na zakonniku. Stąd prawodawca zobowiązuje zainteresowanego, aby rozważył swoją decyzję wobec Pana, gdyż On obdarza łaską powołania, Jemu – za pośrednictwem Kościoła - zakonnik oddał swoje życie i wobec Niego jest się odpowiedzialnym za łaskę powołania (por. kan. 691 § 1)⁷². Podobnie w kwestii wystąpienia po wieczystej inkorporacji, członek wieczystie włączony do instytutu świeckiego, który chciałby opuścić instytut, musi rozważyć poważnie sprawę w Panu (por. kan. 727 § 1)⁷³

⁶⁹ KKK nr 2705.

⁷⁰ Por. Nabzdyk, *Modlitwa - źródło i wyraz duchowości*, dz. cyt., s. 136.

⁷¹ Zob. Sobór Watykański II. Dekret o posłudze i życiu prezbiterów *Presbyterorum ordinis* nr 19, w: *Sobór Watykański II. Konstytucje, dekryty, deklaracje. Tekst polski. Nowe tłumaczenie*, Poznań 2002, s. 478-508; por. Aymans, *Kanonisches Recht*, dz. cyt., s. 154.

⁷² Por. Zubert, *Komentarz*, dz. cyt., s. 214.

⁷³ Por. tamże, s. 265.

Do systematycznego odprawiania rozmyślania zobligowani są także alumnicy. W kan. 246 § 3 jednoznacznie stwierdza się, iż w seminarium należy ożywiać kult Najświętszej Maryi Panny, również przez rozmyślanie.

Wreszcie wskazania na rozmyślanie można dopatrywać się w kan. 942. Prawodawca zaleca, ażeby w kościołach i kaplicach, które mają zezwolenie na przechowywanie Najświętszej Eucharystii, organizowano corocznie uroczyste wystawienie Najświętszego Sakramentu, aby miejscowa wspólnota głębiej rozważała tajemnicę eucharystyczną.

Ważną praktyką modlitewną jest czytanie Pisma św. Należy mieć tu na uwadze słowa Vaticanum II, który przypomina, że czytanie Pisma św. „staje się dla Kościoła podstawą i siłą żywotną, a dla dzieci Kościoła umocnieniem wiary, pokarmem duszy, czystym i trwałym źródłem życia duchowego”⁷⁴. Stąd Sobór „szczególnie usilnie wzywa też wszystkich wiernych, a zwłaszcza członków wspólnot zakonnych, by przez częste czytanie pism Bożych osiągnęli «najwyższą wartość poznania Jezusa Chrystusa» (Flp 3, 8)”⁷⁵. Trzeba jednak pamiętać, że „czytaniu Pisma świętego powinna towarzyszyć modlitwa, aby stało się ono rozmową między Bogiem a człowiekiem”⁷⁶.

Ustawodawca przypomina duchownym obowiązującym dążyć do świętości, że mają posilać swoje duchowe życie ze stołu Pisma świętego (por. kan. 276 § 2 nr 2), natomiast wszystkim zakonnikom, którzy winni kontemplować rzeczy Boże oraz być ustawicznie zjednoczonymi z Bogiem w modlitwie, czytać Pismo święte (por. kan. 663 § 3). Członkom zaś instytutów świeckich, aby wiernie odpowiedzieli własnemu powołaniu, a ich działalność apostołską wpływała ze zjednoczenia z Chrystusem, nakazuje „w odpowiedni sposób oddawać się czytaniu Pisma świętego” (kan. 719 § 1).

Kolejnym ważnym rodzajem modlitwy jest rachunek sumienia. Jest to „akt, który powinien być zawsze nie tylko trwożliwą introspekcją psychologiczną, ale szczerą i spokojną konfrontacją z wewnętrznym prawem moralnym, z normami ewangelicznymi podanymi przez Kościół, z samym Jezusem Chrystusem, który jest naszym nauczycielem i wzorem życia, oraz z Ojcem Niebieskim, który powołuje nas do dobra i doskonałości”⁷⁷. Rachunek sumienia winien być przeprowadzony w świetle słowa Bożego. Najbardziej nadają się do tego teksty, których należy szukać w Dekalogu i w katechezie moralnej Ewangelii i Listów Apostolskich: w Kazaniu na Górze i pouczeniach apostołskich⁷⁸.

⁷⁴ Sobór Watykański II, Konstytucja dogmatyczna o Objawieniu Bożym *Dei verbum* nr 21, W: *Sobór Watykański II. Konstytucje, dekryty, deklaracje. Tekst polski. Nowe tłumaczenie*, Poznań 2002, s. 350-362.

⁷⁵ Tamże nr 25.

⁷⁶ Tamże; por. Dyrektorium nr 88.

⁷⁷ Jan Paweł II, Adhortacja Apostolska *Reconciliatio et Paenitentia* do Episkopatu, Duchowieństwa i Wiernych po Synodzie Biskupów o pojednaniu i pokucie w dzisiejszym posłannictwie Kościoła (2 grudnia 1984) nr 31, Kraków 1996, s. 251-343.

⁷⁸ Por. KKK nr 1454.

Ustawodawca kodeksowy zarządza, że „wierny jest obowiązany wyznać co do liczby i rodzaju wszelkie grzechy ciężkie popełnione po chrzcie, a jeszcze przez władzę kluczy Kościoła bezpośrednio nie odpuszczone i nie wyznane w indywidualnej spowiedzi, które sobie przypomina po dokładnym rachunku sumienia” (kan. 988 § 1). Ponadto poleca, aby zakonnicy codziennie robili rachunek sumienia (por. kan. 664)⁷⁹

„Wśród różnych praktyk pobożnych adoracja Jezusa sakramentalnego jest pierwsza po sakramentach, najbardziej miła Bogu i najbardziej pożyteczna dla nas». Eucharystia jest nieocenionym skarbem: nie tylko jej sprawowanie, lecz także jej adoracja poza Mszą świętą pozwala zaczerpnąć z samego źródła łaski. Wspólnota chrześcijańska, która chce doskonale kontemplować oblicze Chrystusa w duchu tego, co proponowałem w Listach apostoelskich *Novo millennio ineunte* oraz *Rosarium Virginis Mariae*, nie może zaniedbać pogłębiania tego aspektu kultu eucharystycznego, w którym znajdują przedłużenie i mnożą się owoce komunii z Ciałem i Krwią Pana”⁸⁰ Adoracja może mieć charakter indywidualny i wspólnotowy bez wystawienia Najświętszego Sakramentu, jak też uroczysty przed wystawioną Najświętszą Eucharystią.

Odnowiony Kodeks Prawa Kanonicznego zwraca uwagę także na ważność adoracji Najświętszego Sakramentu. Postanawia, aby zakonnicy wedle możliwości adorowali tegoż Pana obecnego w Sakramencie (por. kan. 663 § 2)⁸¹. Natomiast w kan. 942. zaleca, aby w kościołach i kaplicach, które mają zezwolenie na przechowywanie Najświętszej Eucharystii organizowano corocznie uroczyste wystawienie Najświętszego Sakramentu przez odpowiedni czas, choćby z przerwami, aby miejscowa wspólnota głębiej rozważała i adorowała tajemnicę eucharystyczną. Ponadto ustawodawca zarządza, aby tabernakulum, w którym przechowuje się Najświętszą Eucharystię, było umieszczone w odznaczającej się, widocznej, stosownie przyozdobionej i odpowiedniej dla modlitwy części kościoła lub kaplicy (por. kan. 938 § 2)⁸².

Wśród wielu modlitw wyrażających cześć dla Najświętszej Maryi Panny istotne miejsce zajmuje modlitwa różańcowa. Papież Paweł VI pisze, że „jednakże z różnych powodów wydaje się Nam rzeczą stosowną omówić wyraźnie dwie pobożne praktyki, które zwłaszcza na Zachodzie są w uży-

⁷⁹ Por. Zubert, *Komentarz*, dz. cyt., s. 162.

⁸⁰ Jan Paweł II, Adhortacja Apostoelska *Ecclesia de Eucharistia* do biskupów do kapłanów i diakonów do zakonników i zakonnice do katolików świeckich oraz do wszystkich ludzi dobrej woli o Eucharystii w życiu Kościoła (17 kwietnia 2003) nr 25, Kraków 2003; por. Dyrektorium nr 164-165; por. A. Santorski, *Duchowość sakramentów inicjacji chrześcijańskiej*, w: *Teologia duchowości katolickiej*, pod red. W. Słomki, Lublin 1993, s. 176-177.

⁸¹ Por. Zubert, *Komentarz*, dz. cyt., 160.

⁸² Por. Pastuszko, *Najświętsza Eucharystia*, dz. cyt., 336-338.

ciu i którymi już wielokrotnie zajęła się Stolica Apostolska. Są to: *Anioł Pański* i różaniec lub koronka do Najświętszej Maryi Panny⁸³

Na temat różańca KPK mówi wyraźnie w kan. 246 § 3 (w seminarium duchownym „należy ożywić kult Najświętszej Maryi Panny, również przez różaniec”) i w kan. 663 § 4 (zakonnicy „niech mają – również przez modlitwę różańcową - specjalne nabożeństwo do Dziewicy, Bożej Rodzicielki, która jest wzorem i oparciem dla każdego rodzaju życia konsekrowanego”)⁸⁴

Na modlitwę wskazują także dyspozycje kodeksowe odnoszące się do kultu świętych, obrazów świętych i relikwii.

Gdy idzie o kult świętych, to „dla umocnienia świętości Ludu Bożego, Kościół poleca szczególnej i synowskiej czci wiernych Najświętszą Maryję, zawsze Dziewicę, Matkę Bożą, którą Chrystus ustanowił Matką wszystkich ludzi” (kan. 1186). Matce Bożej należy się bowiem szczególna i synowska cześć, gdyż jest Ona Rodzicielką Syna Bożego, a więc Matką Boga – Odkupiciela, dzięki czemu góruje nad wszystkimi innymi stworzeniami tak ziemskimi jak i niebieskimi⁸⁵

Ponadto Kościół czci Męczenników oraz innych Świętych, którzy dzięki wielorakiej łasce Bożej doszli do doskonałości, a osiągnąwszy już wieczne zbawienie, wyśpiewują Bogu w niebie doskonałą chwałę i wstawiają się za nami. W ten sposób Kościół głosi misterium paschalne w Świętych, którzy współcierpieli i zostali współuwielbieni z Chrystusem, przedstawia wiernym ich przykłady, pociągające wszystkich przez Chrystusa do Ojca, a przez ich zasługi wyjednywa dobrodziejstwa Boże (por. kan. 1186)⁸⁶. Należy dodać, że kult publiczny można oddawać tylko tym sługom Bożym, którzy autorytetem Kościoła zostali zaliczeni w poczet Świętych lub Błogosławionych (por. 1187)⁸⁷

Wyrazem modlitwy i kultu jest oddawanie czci świętym obrazom. Przewodawca postanawia: „należy zachować praktykę umieszczania w kościołach świętych obrazów, by doznawały czci ze strony wiernych; jednakże mają być umieszczane w umiarkowanej liczbie i z zachowaniem właściwego porządku, aby nie wywoływały zdziwienia u wiernych i nie dawały okazji do

⁸³ Paweł VI, Adhortacja o należnym kształtowaniu i rozwijaniu kultu Najświętszej Maryi Panny *Marialis cultus* (2 lutego 1974) nr 40, Niepokalanów 1984; por. Jan Paweł II, List apostolski *Rosarium Virginis Mariae* do biskupów duchowieństwa i wiernych o różańcu świętym (16 października 2002) nr 1, Katowice 2002; por. Dyrektorium nr 197.

⁸⁴ Por. Zubert, *Komentarz*, dz. cyt., s. 161.

⁸⁵ Por. T. Pawluk, *Prawo kanoniczne według Kodeksu Jana Pawła II. Lud Boży jego nauczanie i uświęcanie*, t. 2, Olsztyn 1986, s. 450-451; por. Dyrektorium nr 183.

⁸⁶ Por. KL nr 104; por. Dyrektorium nr 208-212.

⁸⁷ Por. Dyrektorium nr 236; por. Przytuła, *Pozostałe akty kultu Bożego*, dz. cyt., s. 368-369.

niewłaściwej pobożności” (kan. 1188; por. kan. 1189; por. kan. 1190 § 3). Chodzi o umieszczanie w kościołach i kaplicach świętych obrazów Pana Jezusa, Matki Najświętszej i świętych, by były czczone przez wiernych, ze względu na przedstawiony na nich wizerunek święty.

Modlitwa manifestuje się także w oddawaniu czci relikwiom (por. kan. 1190 § 2), czyli autentycznemu ciału lub znacznym częściom ciał świętych i błogosławionych, jak również przedmiotom, które miały z tymi osobami bezpośrednią, bądź bliską styczność (np. sprzęty, ubrania, rękopisy, przedmioty otarte o ich ciała lub groby, oleje, lniane płótna)⁸⁸

KPK promulgowany przez Jana Pawła II zawiera także serię kanonów traktujących o rekolekcjach. Rekolekcje to zazwyczaj kilka dni poświęconym ćwiczeniom duchownym i to w specyficznych warunkach zewnętrznych. Dlatego ich odbywanie dokonuje się rzadziej, zwykle w okresach pokutnych roku kościelnego albo przed jakimiś ważnymi momentami życia (np. matura, święcenia kapłańskie, profesja zakonna, sakrament małżeństwa). Zależnie od formy przeprowadzania są to rekolekcje „otwarte” albo „zamknięte”. Pierwsze z nich, rekolekcje otwarte, mają charakter bardziej zewnętrzny i ascetyczno-zbiorowy, przypominają zatem inne akty wspólnotowego życia religijnego (np. nabożeństwa pokutne, konferencje religijne). Natomiast rekolekcje zamknięte, stawiają człowieka w wielkiej mierze sam na sam z Bogiem i są odbywane w warunkach szczególnie korzystnych do tego spotkania (atmosfera odosobnienia, milczenia itd.). W obu przypadkach ma to być okres głębszego doświadczenia zbawczych dróg Bożych w wymiarach jednostkowych. Dokonuje się to w postawie słuchania słowa Bożego, usilnej modlitwy i praktyk ascetycznych oraz kontaktu z Bogiem w sposób sakramentalny⁸⁹. Można powiedzieć, że różne typy rekolekcji są w jakimś sensie rodzajem modlitwy i to intensywnej.

Prawo kanoniczne zobowiązuje wszystkich kandydatów do jakichkolwiek święceń do odprawienia przynajmniej pięciodniowych rekolekcji, w miejscu i w sposób określony przez ordynariusza. Co więcej: zanim biskup przystąpi do udzielania święceń, winien się upewnić, że kandydaci odprawili te rekolekcje (por. kan. 1039). Także duchowni, którzy w swoim życiu ze szczególnej racji obowiązani są dążyć do świętości, obowiązani są również do odprawiania rekolekcji, według przepisów prawa partykularnego (por. kan. 276 § 2 nr 3). Również proboszcz winien odbywać rekolekcje jeden raz w roku (por. kan. 533 § 2)⁹⁰. Prawodawca mówi również wyraźnie o rekolekcjach i misjach parafialnych. Mianowicie „proboszczowie zgodnie z zarządzeniem biskupa diecezjalnego powinni w pewnych okre-

⁸⁸ Por. Przytuła, *Pozostałe akty kultu Bożego*, dz. cyt., s. 370; por. Z. Kobus, *Kult relikwii świętych*, „Anamnesis” 11 (2005) nr 1, s. 91.

⁸⁹ Por. Witek, *Teologia życia*, dz. cyt., s. 320-321.

⁹⁰ Por. Pawluk, *Prawo kanoniczne według Kodeksu Jana Pawła II. Lud Boży*, dz. cyt., s. 272-273.

sach organizować to przepowiadanie, które nazywa się rekolekcjami i świętymi misjami, lub inne formy przepowiadania dostosowane do miejscowych potrzeb" (kan. 770)⁹¹

Nowy Kodeks używa także wyrażen: ćwiczenia pobożne (zob. kan. 246 § 5, 663 § 3, 246 § 5), ćwiczenia duchowe (zob. kan. 719 § 1) oraz święte ćwiczenia ludu chrześcijańskiego (zob. kan. 839 § 2). Wspomniane ćwiczenia są synonimem różnych form rekolekcji⁹².

Prawodawca kościelny poleca, aby ćwiczenia pobożne odprawiali alumnii (zob. kan. 246 § 5), zakonnicy (zob. kan. 663 § 5)⁹³ i lud chrześcijański (zob. kan. 839 § 2). Natomiast członkowie instytutów świeckich winni odbywać każdego roku okresy skupienia (zob. kan. 719 § 1), co niewątpliwie oznacza odprawienie rekolekcji⁹⁴

Zakończenie

Powyższe refleksje uświadomiły, jak wielką wagę prawodawca kodeksowy przywiązuje do modlitwy. Uzasadnienie tego jest oczywiste. Skoro wszyscy chrześcijanie jakiegokolwiek stanu i zawodu powołani są do pełni życia chrześcijańskiego i do doskonałości miłości, czyli do świętości (por. kan. 210), a celem prawa kanonicznego jest zbawienie dusz (por. kan. 1752), to nie można osiągnąć tego celu bez modlitwy. Jest interesujące, że choć dążenie do świętości jest zasadniczą powinnością religijną, to prawodawca kodeksowy podnosi je do rangi obowiązku prawnego (por. kan. 210). Obowiązek ten znajduje swoje uzasadnienie w atrybucie świętości Kościoła, do którego wierni należą przez chrzest święty (zob. kan. 849)⁹⁵. Stąd też bardziej jest zrozumiałe, że nowy kodeks w wielu miejscach zobowiązuje, czy zachęca wiernych różnych stanów Kościoła do rozmaitych rodzajów modlitwy.

⁹¹ Por. Blot, *Le curé, pasteur*, dz. cyt., s. 238.

⁹² Por. Witek, *Teologia życia*, dz. cyt., s. 318.

⁹³ Por. Zubert, *Komentarz*, dz. cyt., s. 161.

⁹⁴ Por. J. Bar, J. Kałowski, *Prawo o instytutach życia konsekrowanego*, Warszawa 1985, s. 213.

⁹⁵ Por. Sobański, *Kanoniczny obowiązek*, dz. cyt., s. 90.

Zusammenfassung

Das Gebet in den Vorschriften des Kodexes des Kanonischen Rechtes vom Jahr 1983

Der Artikel *Das Gebet in den Vorschriften des Kodexes des Kanonischen Rechtes vom Jahr 1983* bildet die Übersicht Kodex-Normen zum Thema des Gebetes. Man bemühte sich das Gebet als die notwendige Anforderung der Heiligkeit zu zeigen. Man zeigte zuerst auf die entsprechenden Vorschriften, die das Gebet ganz allgemein besprechen. Man lenkte auch später die Aufmerksamkeit auf die außerliturgischen Arten des Gebetes.

Es scheint, dass die vorgestellten, kirchlichen Vorschriften, die das Gebet betreffen, schaffen die reale Aussicht auf den positiven Wiederhall unter den Gläubigen.